

ประทีป สัตตสุข

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ท่ามกลางกระแสการเรียกร้องประชาธิปไตยและสิทธิพลเมือง บทบาทและตำแหน่งแห่งที่ของ พุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทยได้กลายเป็นประเด็นข้อถกเถียงทางสาธารณะที่สำคัญ โดยเฉพาะในมิติข้อถกเถียงว่าโลกและธรรมควรต้องสัมพันธ์กันอย่างไรในสังคมประชาธิปไตย เนื่องด้วยถ้าพิจารณาตามแบบแผนจารีตประเพณีแล้ว แบบเรียนชั้นพื้นฐานและข้อเขียนทาง ราชการมักให้คำอธิบายถึงสถานะของพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทยว่าเป็นสถาบันที่ค้ำจุน สังคม เพราะเป็นศาสนาหลักของประชากรส่วนมาก เป็นองค์ประกอบสำคัญของวัฒนธรรม เป็นพื้นฐานจิตสำนึกความเป็นไทย ทั้งยังเป็นสถาบันที่อยู่เคียงข้างสถาบันพระมหากษัตริย์และ สถาบันชาติมาอย่างยาวนาน แต่ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงและการท้าทายจารีต ประเพณีทางสังคมและการปกครอง ข้อสมมุติฐานที่ให้ความสำคัญกับความเป็นอันหนึ่งอัน เดียวกันของพุทธศาสนา รวมถึงบทบาทเชิงสถาบันของพุทธศาสนาซึ่งแอบอิงกับอุดมการณ์ ชาตินิยมและกลไกอำนาจรัฐ จึงได้ถูกตั้งคำถามด้วยท่าทีเชิงวิพากษ์ที่มากขึ้น พร้อมกับข้อ เสนอให้มีการแยกอำนาจรัฐออกจากองค์กรศาสนา รวมไปถึงจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ และพุทธศาสนาให้ศาสนาเป็นเรื่องส่วนบุคคลและไม่มีการแทรกแซงอย่างให้คนให้โทษจาก รัฐ¹

ประเด็นเรื่องพุทธศาสนาและประชาธิปไตยไม่เพียงสำคัญสำหรับสังคมไทย แต่ยังเชื่อมโยงกับบทสนทนาว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างศาสนาและโลกสมัยใหม่ ในยุคทศวรรษที่ 1960 และ 1970 นักสังคมวิทยาและนักทฤษฎีความทันสมัยมองว่าศาสนาในโลกสมัยใหม่จะถูก ลดทอนบทบาทความสำคัญลงและหายไปจากพื้นที่สาธารณะในที่สุด โดยศาสนาจะถูกจำกัด ไว้แค่พื้นที่ส่วนตัว (Berger 1967) การศึกษาและรวบรวมข้อมูลเชิงประจักษ์ในเวลาต่อมา กลับพบว่าอิทธิพลสาธารณะของศาสนาในโลกตะวันตกและพื้นที่อื่นรอบโลกไม่ได้ลดลงอย่าง ที่เข้าใจกัน และในบางกรณียังมีความสำคัญมากขึ้นเสียด้วย (Berger 1999) แนวทางการ ทำความเข้าใจสิ่งที่เรียกว่าศาสนาจึงเริ่มหันเหจากการมองว่าศาสนาเป็นปรากฏการณ์ที่เหมือนกันหมดและมีพัฒนาการเป็นกระบวนการเชิงเดียว ไปสู่ความพยายามในการทำความเข้าใจ

¹ สำหรับตัวอย่างของคำอธิบายสถานะเชิงจารีตของพุทธศาสนาเถรวาทในไทย ดู พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2550) และสำหรับตัวอย่างของบทวิพากษ์ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและพุทธศาสนา ดู สุรพศ ทวีศักดิ์ (2560).

ศาสนาในฐานะปรากฏการณ์หลากหลายมิติ ซึ่งมีบริบททางสังคมและวัฒนธรรมเฉพาะ ทั้งยังมีพื้นที่สำหรับการศึกษามากกว่าแค่ตัวบททางศาสนา แนวทางสำหรับการศึกษาศาสนาร่วมสมัยจึงมีมุมมองร่วมกันว่าการศึกษาไม่ใช่การพิสูจน์ัจธรรมที่แฝงอยู่ในตัวบท การกระทำ ความรู้สึก ประสบการณ์ อุดมการณ์ และชุมชนต่างหากที่เป็นกลไกสำคัญที่สร้างศาสนาให้เป็นศาสนา และด้วยเหตุนี้ ศาสนาจึงไม่ใช่สิ่งล้าหลังที่จะหายไปและถูกแทนที่ด้วยวิทยาศาสตร์และความ เป็นสมัยใหม่ (Hefner 2009)

เช่นเดียวกัน พุทธศาสนาไม่ใช่ศาสนาที่อยู่อย่างโดดเดี่ยวและแยกขาดจากสังคม ในกรณี ของไทย ภาพพุทธศาสนาในฐานะเสาหลักความเป็นไทยที่ถูกผลิตซ้ำในสื่อการเรียนการสอน เป็นภาพตัวแทนที่แยกพุทธศาสนาจากสังคมและชีวิตประจำวันของชุมชนและคนทั่วไป เพราะ ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบในระดับภูมิภาค แม้พุทธศาสนาเถรวาทได้ฝังรากลึกทางวัฒนธรรม บนผืนแผ่นดินเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นเวลานานจนก่อเกิดเป็นอารยธรรมแบบเถรวาท ที่มีลักษณะเฉพาะและเชื่อมโยงพื้นที่เหล่านี้เข้าด้วยกัน แต่พัฒนาการทางศาสนาของโลกดัง กล่าวกลับไม่ได้บรรจบเป็นเส้นทางเดียวกัน พหุลักษณะทางวัฒนธรรมและศาสนาต่างหากที่เป็นลักษณะสำคัญของโลกเถรวาท และพุทธศาสนาเถรวาทเป็นระบบที่มีพลวัตยืดหยุ่นและ สามารถปรับตัวเข้ากับความหลากหลายและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมตามแต่ละ พื้นที่มาได้อย่างสร้างสรรค์และต่อเนื่อง (Keyes (1977) 1995) การทำความเข้าใจพัฒนาการ พุทธศาสนาเถรวาทในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จึงไม่สามารถทำได้ด้วยกรอบแนวคิดเชิงเดี่ยว ที่มุ่งแต่เชิดชูหรือรื้อถอนเพียงอย่างเดียว หากต้องพิจารณาประวัติศาสตร์และบริบทด้านเวลา และสถานที่ซึ่งมีลักษณะเฉพาะในแต่ละพื้นที่ประกอบ พร้อมให้ความสำคัญกับมิติด้านอำนาจ และปฏิบัติการไปด้วย

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยานับนี้ ประกอบไปด้วยบทความจากชุดโครงการ เสวนาวิชาการ “หลากหลายมิติพุทธศาสนาร่วมสมัยในสังคมไทย” ซึ่งจัดขึ้นในช่วงระหว่างเดือน สิงหาคมและกันยายน 2564 และได้รับการสนับสนุนจากคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ โดยวัตถุประสงค์หลักคือนำเสนอผลงานวิชาการด้านมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ที่มีหัวข้อและเนื้อหาการศึกษาเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาในสังคมไทย แต่ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่มิติทางศาสนา และมีมุมมองทางแนวคิดทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัยที่หลากหลาย

หลาย ซึ่งสะท้อนแนวโน้มการข้ามศาสตร์ของข้อถกเถียงร่วมสมัยของการศึกษาศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาในฐานะมิติสำคัญหนึ่งของกระบวนการสังคมและชีวิตทางวัฒนธรรม โดยหัวข้อการนำเสนอมีตั้งแต่เรื่องเศรษฐกิจการเมืองของการท่องเที่ยวเชิงศาสนา นโยบายทางศาสนาและการกำกับดูแลกิจการศาสนาในช่วงหลังปี พ.ศ. 2475 การสื่อสารทางสาธารณะของกลุ่มคนพุทธในจังหวัดชายแดนใต้ ผู้หญิงพุทธและกระบวนการสันติภาพในจังหวัดชายแดนใต้ ไปจนถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนา รัฐธรรมนูญ และสิทธิเสรีภาพทางศาสนา

จุดร่วมสำคัญประการหนึ่งของบทความในวารสารฉบับนี้ ได้แก่ การให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ การเมือง และอำนาจ ในการพิจารณาปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ซึ่งไม่เพียงเป็นมุมมองที่กำลังได้รับความสนใจมากขึ้นในบริบททางสังคมการเมืองปัจจุบัน แต่ยังเป็นมิติสำคัญสำหรับการทำความเข้าใจตำแหน่งแห่งที่และบทบาทของพุทธศาสนา อย่างไรก็ตาม การมองศาสนาผ่านมิติเรื่องอำนาจและการเมืองยังเป็นการตั้งคำถามถึงความเข้าใจโดยทั่วไปที่มีต่อพุทธศาสนาด้วย โดยเฉพาะข้อสมมุติฐานที่ว่าพุทธศาสนาที่แท้จริงเป็นเอกเทศจากระบบเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ความคิดเห็นเช่นนี้มักสะท้อนมาในวลี เช่น “ศาสนาอยู่เหนือการเมือง” หรือ “ศาสนาเป็นเรื่องของความเชื่อ” ซึ่งเป็นเหตุผลอ้างอิงสำคัญสำหรับการเลือกที่จะไม่ทำความเข้าใจความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างพุทธศาสนาและกระบวนการทางสังคม บทบาทการทำงานของชุดตรรกะเหล่านี้ไม่เพียงจำกัดกรอบการพิจารณาปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา แต่ยังเป็นสิ่งที่ลุ่มเสี่ยงต่อการกลายเป็นเครื่องมือในการลิตรอนพื้นที่ทางสังคมของพระสงฆ์และการสร้างความชอบธรรมให้กับการแทรกแซงคณะสงฆ์ของรัฐในนามการปกป้องและคำชูความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนาได้ด้วยเช่นเดียวกัน

โดยรวมแล้ว บทความทั้งหมดให้ภาพของความสัมพันธ์อันใกล้ชิดจนยากจะแยกกันระหว่างพุทธศาสนาและการเมือง ไม่ว่าจะเป็นในภาพกว้างที่พุทธศาสนากลายเป็นกลไกสำหรับการสร้างความชอบธรรมทางการเมืองและสะสมทุนให้กับรัฐบาลผ่านการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม (บทความของ ฌีรนุช แมลงกู๋) หรือการกำหนดนโยบายและกลไกรัฐในรูปแบบของคณะกรรมการพิจารณำรุงและส่งเสริมศาสนาในยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพื่อสืบสานแนวทางการควบคุมและใช้ประโยชน์จากคณะสงฆ์ที่ถูกรวมศูนย์มาตั้งแต่ยุคสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (บทความของ ธนพงศ์ จิตต์สง่า) รวมไปถึงนัยทางการเมืองของการเขียนพุทธศาสนาไว้ใน

รัฐธรรมนูญที่มีต่อสิทธิเสรีภาพทางศาสนา (บทความของ กริช ภูญิยามา) ทั้งนี้ พุทธศาสนาเองยังเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่สำคัญต่อการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยตัวอย่างดังกล่าวจะปรากฏอยู่ในกรณีของกลุ่มคนพุทธชายแดนใต้ที่ใช้อัตลักษณ์ความเป็นพุทธในการรวมตัวและระดมพลต่อสู้เพื่อการอยู่รอดของชุมชนตนในฐานะคนกลุ่มน้อยในพื้นที่ซึ่งพี่น้องมุสลิมเป็นคนหมู่มาก (บทความของ สมัชชา นิลปัทม์) และบทบาทของผู้หญิงชาวพุทธในฐานะนักเคลื่อนไหวเพื่อสันติภาพที่ใช้พุทธศาสนาเป็นกรอบความหมายสำหรับการดำเนินกิจกรรมและสร้างภาวะผู้นำ (บทความของ ดวงหทัย บุรณเจริญกิจ) ซึ่งต่างเป็นกรณีที่แสดงให้เห็นบทบาทของพุทธศาสนาในการสนับสนุนปฏิบัติการทางสังคมได้ด้วยเช่นกัน

กรณีศึกษาเหล่านี้แสดงให้เห็นความหมายและองค์ประกอบของพุทธศาสนาในเชิงปฏิบัติการว่าเป็นสิ่งที่มีอาณาบริเวณมากกว่านิยามที่ถูกกำหนดด้วยมุมมองของรัฐ และครอบคลุมมิติที่หลากหลายไม่ว่าจะเป็นเรื่องวัฒนธรรมการตีความคำสอน สายสกุลสำนักปฏิบัติ รูปแบบการจัดองค์กร พื้นที่ และลักษณะของชุมชน การชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายดังกล่าวเปิดพื้นที่สำหรับทำความเข้าใจการเมืองวัฒนธรรมของพุทธศาสนาเถรวาทในสังคมไทย เพราะในขณะที่พุทธศาสนาแบบปัญญาชนภาคเมืองที่เน้นความเป็นวิทยาศาสตร์และความบริสุทธิ์ทางศาสนาผ่านอำนาจของตัวบทจะไม่เหมือนพุทธศาสนาแบบประชานิยมที่มีฐานเป็นมวลชนและให้ความสำคัญกับพิธีกรรมและวัฒนธรรมความเชื่อท้องถิ่น แต่ทั้งสองแบบต่างอยู่ร่วมกันในระบบนิเวศวัฒนธรรมเดียวกัน สามารถเชื่อมโยงและดำรงอยู่ในพื้นที่ทางจินตภาพเดียวกันได้ และยังอุดมไปด้วยความหลากหลายที่ทั้งแข่งขันและทั้งสนับสนุนซึ่งกันและกัน ประเด็นสำคัญจึงไม่ใช่การค้นหาวามีอะไรที่ “แท้” กว่ากัน หากแต่ต้องตั้งคำถามว่าอะไรเป็นกระบวนการที่กำหนดให้รูปแบบทางศาสนาบางประการถูกนับเป็นของแท้มากกว่ารูปแบบอื่น

ความท้าทายที่มาพร้อมกับความหลากหลายทางศาสนา คือ การหาแนวทางในการอธิบายปรากฏการณ์ได้อย่างเป็นระบบ คำอธิบายที่มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการมองพุทธศาสนาในฐานะปรากฏการณ์วัฒนธรรมในปัจจุบันจะมาจาก แอนโทนี โทมัส เคิร์ช (Anthony Thomas Kirsch) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน (Kirsch 1977) ที่พยายามทำความเข้าใจพุทธศาสนาไทยในฐานะระบบอันซับซ้อนผ่านมโนทัศน์ว่าด้วยการผสมผสานทางวัฒนธรรม โดยมีข้อเสนอว่า ระบบศาสนาของไทยเป็นระบบ “พุทธ-พราหมณ์-ผี” เพราะมีการหลอมรวมเอาอิทธิพลจาก

พุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์แบบพื้นถิ่น และความเชื่อท้องถิ่นเข้าด้วยกันอย่างสร้างสรรค์ หากแต่ข้อโต้แย้งของเคิร์ชไม่ได้บอกอย่างชัดเจนว่า เส้นแบ่งระหว่าง พุทธ-พราหมณ์-ผี อยู่ตรงจุดไหนและมีการเคลื่อนที่หรือไม่และอย่างไร และถ้าไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าส่วนประกอบของระบบที่ดำรงอยู่มีพุทธ พราหมณ์ หรือผี มากน้อยแค่ไหน การผสมผสานทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจะสามารถเรียกอย่างแยกส่วนตามข้อเสนอดังกล่าวได้หรือไม่ ไม่นับรวมถึงการอธิบายปรากฏการณ์ในยุคสมัยใหม่ที่มีมิติความเป็นเมืองและลักษณะข้ามชาติเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น พิธีกรรมการทรงเจ้าด้วยวิญญาณของพระสงฆ์ ลัทธิเทพที่มีต้นกำเนิดจากพื้นที่นอกพรมแดนทางการเมืองของประเทศไทย หรือความนิยมร่างทรงในหมู่คนเมืองที่แม้จะมีการหิบบิบบความหมายและสัญลักษณ์จากการรอบความเชื่อของทั้งพุทธ พราหมณ์ ผี แต่มีลักษณะเป็นเอกเทศและไม่สอดคล้องเข้ากับระบบในรูปแบบเดิม

ตัวอย่างข้างต้นช่วยให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่า แม้การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคมจะมีผลต่อศาสนา แต่กรอบการวิเคราะห์และสร้างคำอธิบายรูปแบบและปฏิบัติการทางศาสนาแบบใหม่กลับยังไม่สามารถตอบคำถามที่สาธณะมีต่อปรากฏการณ์ในปัจจุบันได้อย่างชัดเจน ไม่ว่าจะเป็นคำถามในเรื่องบทบาทการสร้างวัฒนธรรมทางการเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์และรัฐ ไปจนถึงประเด็นเรื่องความเป็นสารัตถะของคำสอน วัฒนธรรม และความขัดแย้งในการตีความคำสอน และความแตกต่างของจารีตประเพณีปฏิบัติตามแต่ละภูมิภาคและกลุ่มปฏิบัติ เช่น พระสงฆ์สามารถยุ่งเกี่ยวกับการเมืองและเลือกตั้งได้หรือไม่ การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามคติท้องถิ่นนับเป็นพุทธหรือไม่ อะไรคือแก่นแท้ของสิ่งที่เรียกว่าพุทธ ความมั่งคั่งเป็นส่วนหนึ่งในคำสอนทางศาสนาหรือไม่ กฎหมายบ้านเมืองและศาสนองค์กรส่วนกลางที่ถูกอุปโลกน์ให้ปกครองคณะสงฆ์ขัดแย้งกับพระธรรมวินัยหรือไม่ ทำไมพระสงฆ์ถึงต้องมียศถาบรรดาศักดิ์เช่นขรवास หรือกระแสมูเตลูในปัจจุบัน เป็นพุทธ พราหมณ์ หรือผี เป็นต้น

คำถามเหล่านี้ต่างสะท้อนให้เห็นถึงปรากฏการณ์ที่ ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์ (Charles F. Keyes) เรียกว่า “พุทธศาสนาในภาวะที่แตกตัวออกเป็นเศษเสี้ยว” หรือสภาวะในยุคสมัยใหม่ที่พุทธศาสนาทั้งในระดับโลกทัศน์และสถาบันสังคมต่างถูกแรงเบียดขับจากพลังความทันสมัยอันเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม จนทำให้ศาสนาเกิดการแตกตัวออกเป็นหลายส่วน และไม่มีลักษณะหลอมรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวเหมือนที่ผ่านมา

หรือตามที่มีักเข้าใจกัน (พัฒนา กิตติอาษา 2550) ข้อเสนอที่สำคัญประการหนึ่งในการทำ ความเข้าใจพุทธศาสนาท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงได้แก่งานของ พัฒนา กิตติอาษา (Kitiarsa 2005) ที่ชี้ถึงความสำคัญของพลังการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงเมืองและประชากร ความเสื่อมถอยของอำนาจพุทธแบบราชาการ และปฏิสัมพันธ์ระหว่างศาสนาและเศรษฐกิจ ทั้งในเรื่องการบริโภคและการกลายเป็นสินค้าของสัญลักษณ์ทางศาสนา ไปจนถึงความสำคัญของการข้ามพรมแดนไปมาที่ทำให้เกิดความพัวพันของเส้นแบ่งจารีตประเพณีทางศาสนาทั้งหลาย โดยการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ดังกล่าวจำเป็นต้องกระทำการผ่านการศึกษาคณผลมผลกันของหลากหลายรูปแบบทางศาสนา ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีหลายปฏิบัติการ มักคาดคิดไม่ถึง และเปิดกว้างต่อการต่อรองและตีความความหมายโดยผู้เข้าร่วม

สุดท้ายนี้ การจัดท้าวารสารฉบับนี้ตั้งอยู่บนความหวังว่าการนำเสนอแนวทางการศึกษาพุทธศาสนาจากมุมมองระเบียบวิธีและกรอบแนวคิดที่ไม่ได้เป็นไปตามแบบแผนการศึกษาศาสนาโดยทั่วไป จะช่วยเปิดพื้นที่สำหรับการสร้างข้อถกเถียงในการศึกษาสิ่งที่เรียกว่า “พุทธศาสนา” ในฐานะปรากฏการณ์ทางสังคมที่ไม่สามารถแยกขาดจากมิติทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมได้ การนิยามและทำความเข้าใจพุทธศาสนาจำเป็นต้องครอบคลุมมิติที่มากกว่าการศึกษาคัมภีร์และตัวบทแต่เพียงอย่างเดียว เพราะแม้พระไตรปิฎกภาษาบาลีจะได้รับการยกให้เป็นแหล่งข้อมูลหลักสำหรับการค้นหาแก่นแท้ทางคำสอนและมีสถานะเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่นักนิรุกติศาสตร์และปัญญาชนแบบจารีตใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ศาสนา แต่พุทธศาสนาไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศจากสังคมรอบข้าง ในทางกลับกัน การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคม รวมถึงพลวัตความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรทางศาสนากับสังคมและรัฐ ต่างมีผลต่อการดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงของทั้งศาสนาและศาสนิก ไม่ว่าจะเป็นในเรื่อง วัฒนธรรมการตีความคำสอน การจัดองค์กรทางสังคม จารีตประเพณี การก่อตัวของชุมชนตามแต่ละสายการปฏิบัติ หรือแม้กระทั่งการปกครองคณะสงฆ์และกรอบกำกับพฤติกรรมของพระสงฆ์และสามเณร

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- พัฒนา กิตติอาษา. 2550. “ความเป็นอนิจจังของพุทธไทย: จากสิ่งตกทอดผูกพันจากอดีต ถึง ความทันสมัย และการแตกตัวออกเป็นเศษเสี้ยว.” *วารสารสังคมศาสตร์ (มหาวิทยาลัย เชียงใหม่)* 19(1): 131-180. <https://so04.tci-thaijo.org/index.php/jss/article/download/174449/124907/>
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). 2550. *ความสำคัญของพระพุทธศาสนาในฐานะศาสนา ประจำชาติ*. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- สุรพศ ทวีศักดิ์. 2560. *จากพุทธศาสนาแห่งรัฐสู่พุทธศาสนาที่เป็นอิสระจากรัฐ*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Berger, Peter L. 1967. *The Sacred Canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York: Doubleday.
- Berger, Peter L., ed. 1999. *The Desecularization of the World: Resurgent religion and world politics*. Grand Rapids, MI: William B. Eerdmans Publishing Co.
- Hefner, Robert W. 2009. “Religion and Modernity Worldwide.” In *The Oxford Handbook of the Sociology of Religion*, edited by Peter B. Clarke, 152-171. Oxford: Oxford University Press.
- Keyes, Charles F. 1995 (1977). *The Golden Peninsula: Culture and adaptation in mainland Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Kirsch, A. Thomas. 1977. “Complexity in the Thai Religious System: An interpretation.” *Journal of Asian Studies* 36(2): 241-266. <https://doi.org/10.2307/2053722>.
- Kitiarsa, Pattana. 2005. “Beyond Syncretism: Hybridization of popular religion in contemporary Thailand.” *Journal of Southeast Asian Studies* 36(3): 461-478. <https://doi.org/10.1017/S0022463405000251>.